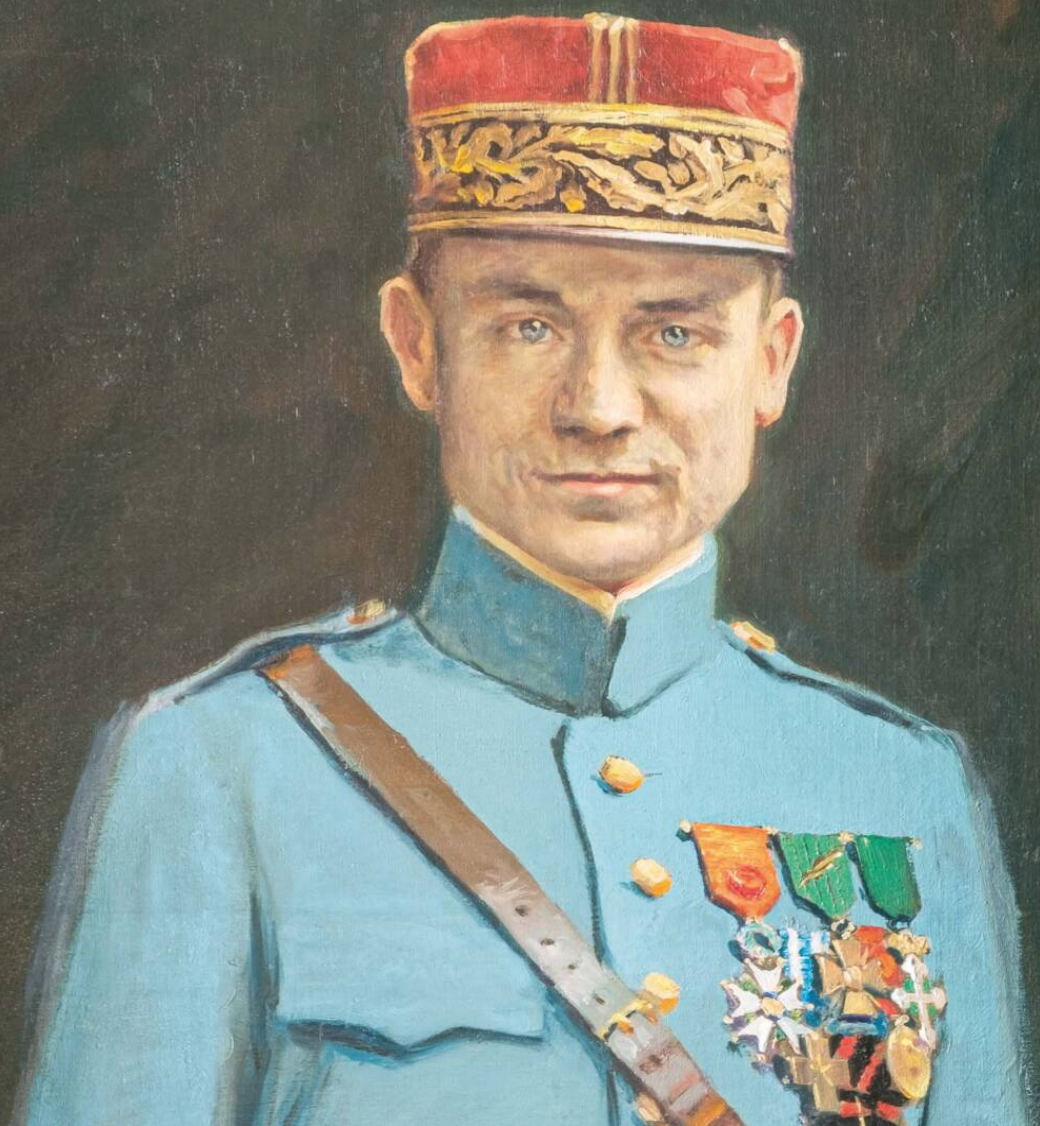

MICHAL KŠIŇAN

MILAN RASTISLAV
ŠTEFÁNIK

MUŽ, KTERÝ SI POVÍDAL S HVĚZDAMI

Michal Kšíňan
MILAN RASTISLAV ŠTEFÁNIK
Muž, který si povídal s hvězdami

MICHAL KŠIŇAN

MILAN RASTISLAV
ŠTEFÁNIK

MUŽ, KTERÝ SI POVÍDAL S HVĚZDAMI

ARGO 2024

**Slovenské
literárne
centrum**

Kniha vyšla s finanční podporou
Komise SLOLIA Slovenského
literárního centra.

Edici řídí Martin Nodl

Přeložila Renáta Přichystalová

Argo, 2024

Copyright © Michal Kšiňan, 2021

Translation © Renáta Přichystalová

ISBN 978-80-257-4434-5 (váz.)

ISBN 978-80-257-4607-3 (e-kniha)

OBSAH

Úvod / 9
Poděkování / 12
I. ZE SLOVENSKÝCH KOPANIC DO PAŘÍŽSKÝCH SALONŮ / 13
Francouzské předválečné sítě / 16
Známosti ve službách československé věci / 41
II. ŠTEFÁNIK VIZIONÁŘ A CHARIZMATICKÝ VŮDCE / 63
Vyznavač „kultu vědy“ / 67
Mise v Ekvádoru – škola diplomacie / 79
Svádět, přesvědčovat a získat si lidi / 91
III. ŠTEFÁNIK A VZNIK ČESKOSLOVENSKA / 107
Organizátor československé armády / 110
Diplomat / 139
IV. ŠTEFÁNIK A SLOVENSKÁ IDENTITA / 175
Metamorfózy Štefánikovy slovenskosti / 179
Využívání a zneužívání smrti Štefánika / 199
Štefánik – svobodný zednár? / 211
ZÁVĚR / 219
CHRONOLOGIE ŠTEFÁNIKOVA ŽIVOTA / 225
POZNÁMKY / 227
EDIČNÍ POZNÁMKA / 269
BIBLIOGRAFIE / 271
SEZNAM ZKRATEK / 281
MAPY / 282
JMENNÝ REJSTŘÍK / 285

Úvod

Základní otázka, kterou si kladu v tomto životopisu, mi bleskla hlavou při listování výpravnou dvousvazkovou publikací o Štefánikovi z roku 1938, která pocházela z dědictví mé matky. Knížku s věnováním od jedenadvaceti lidí dostali moji prarodiče jako svatební dar 28. října 1941, tedy na výročí vzniku Československa, státu, který tehdy (přechodně) neexistoval. Z dnešního hlediska se nám může zdát nápad darovat knihu jako hromadný svatební dar trochu zvláštní. Takovýto dar má symbolickou hodnotu a zároveň poskytuje informace o dárcích i obdarovaných. Vzhledem k mému profesnímu zaměření mě více zaujal první z uvedených rozměrů. Kdo je ta osoba, ústřední postava knihy, kterou se někdo rozhodne darovat u tak významné příležitosti, jakou je svatba? Tato otázka poměrně brzy zapadla do zapomnění, ale opět se objevila při psaní mé disertační práce, o níž se opírá tato biografie.

Milan Rastislav Štefánik patří mezi nejvýznamnější postavy slovenských dějin a v sociologických průzkumech se pravidelně umísťuje, pokud ne na místě nejvyšším, pak v první trojici.¹ Ve slovenské historické paměti mu náleží zásadní místo. To je patrné například na výskytu jeho soch (navzdory komunistickému protištefánikovskému ikonoklasmu se nějaká jeho socha nachází téměř v každém větším slovenském městě), na počtu ulic nesoucích jeho jméno i na účasti nejvyšších státních představitelů, slovenských i zahraničních, při oslavách na mohyle na Bradle.

Štefánik byl sice relativně známou a úspěšnou postavou již před rokem 1914, ale jeho kariéra a vzestup nabraly obrátky hlavně v průběhu první světové války. Tehdy se stal jedním z vedoucích představitelů československého zahraničního odboje (spolu s Edvardem Benešem a Tomášem Garrigueem Masarykem), jehož cílem bylo rozbít Rakousko-Uhersko, vytvořit novou střední Evropu, zejména nezávislé Československo. Štefánik se za tři a půl roku stal z vojáka generálem, což dodnes právem vzbuzuje obdiv. V pařížských salonech oslňoval posluchače svými vizionářskými plány ve vědě a v politice, jedinečnou výřečností, neobyčejnými

zážitky a zkušenostmi, ale hlavně svým šarmem. Osoby z tohoto prostředí velkého světa se posléze stávaly přívrženci československého odboje a otevírali mu dveře do nejvyšších politických míst. I když Francie zůstávala jeho nejdůležitějším působištěm, jeho činnost se neomezovala pouze na Paříž. Štefánikovy výjimečné vlastnosti a promyšlené strategie mu zabezpečovaly úspěch také u části italské elity, kterou získal pro ideu vzniku Československa. Absolvoval mnoho cest, v jejichž průběhu se setkával s nejvýznamnějšími politickými představiteli z různých zemí, jako byli ruský car Mikuláš II., japonský císař Taišó (Jošihito) nebo papež Benedikt XV. Štefánikova kariéra tedy byla stejně tak závratná jako krátká. Kvůli předčasnému skonu ve věku 39 let se mezi nejvyššími světovými představiteli pohyboval poměrně krátce.

To, že je Štefánik slovenským národním hrdinou, představuje výchozí bod této biografie. Stal se jím zejména díky svým aktivitám během první světové války a přínosu ke vzniku Československa. Abych lépe pochopil taktiky a strategie, které v tomto období používal pro dosažení svých cílů, bylo třeba prozkoumat celý jeho život. Hledal jsem tedy kontinuitu v budování jeho dovedností. Navíc vzhledem k jeho pozici národního hrdiny bylo rovněž třeba analyzovat místo Štefánika ve slovenské historické paměti.

Na otázku, jak se někdo stane národním hrdinou, hledám odpověď ve čtyřech částech této knihy, ve čtyřech rozdílných metodologických pohledech na minulost. V první části mne zajímá způsob, kterým Štefánik budoval, udržoval a využíval svůj sociální kapitál. Ve druhé části zkoumám, jak tento charismatický vůdce dokázal přesvědčit a získat si na svou stranu poměrně velký počet lidí nejen slovy, ale i činy.² Ve třetí části poněkud tradičnějším způsobem rozebírám jeho přínos ke vzniku Československa z vojenského a politicko-diplomatického hlediska. Ve čtvrté části pak analyzuji interakce mezi slovenskou národní identitou a Štefánikovými identitami. Různými přístupy a zkoumáním jeho rozmanitých aktivit poskytuji čtenáři komplexní a kompletní obraz (spíše však obrazy) Štefánika vojáka, diplomata, politika i člověka z masa a kostí, svůdce, manipulátora, vědce, vizionáře či hrdiny, zároveň ale rovněž zpochybňuji tradičně uváděný protiklad mezi jeho osobním a veřejným životem. Nemám snahu představit životní příběh Štefánika lineárně a za každou cenu koherentně, spíše ho chci ukázat jako hrdinu ve vícero životních situacích, uprostřed různých zájmů, v prostředích měnících se podle období či zorného úhlu pohledu.³

Ačkoli tradičně strukturovaná historická biografie si u čtenářů stále zachovává velkou přízeň, ve společenských vědách se začínají stále více prosazovat alternativní přístupy k psaní životopisů. Významná francouzská historická škola *Annales* dlouho neměla biografii v oblíbě. V posledních desetiletích se ale tento

kdysi neuznávaný historický žánr dočkal rehabilitace. Zároveň čelný představitel této školy Jacques le Goff připomínal potřebu osvětlit minulost novými pohledy, které historická věda přinesla: „Teď, když už historie prošla zásadními proměnami, není historik schopen znovu se vrátit, vědecky a mentálně lépe vyzbrojen, k nepřehlédnutelným objektům historie, jakými jsou událost, politika a jednotlivec, včetně *velkých mužů*. [...] Skutečná biografie v první řadě zachycuje život jednotlivce a legitimitu historického žánru zabezpečuje sledování tohoto cíle: prezentování a vysvětlení života jednotlivce v dějinách. Ale v dějinách osvětlených novými historiografickými koncepcemi.“⁴ Návrat událostních dějin ale neznamená, že se jedná pouze o události, jejichž jedinou a zjednodušenou funkcí je vysvětlovat, či o událost takovou, které je možné rozumět bez uchopení jejího vlastního příběhu, tzn. o historickou událost, kterou bychom chápali mimo jakékoli reprezentace a příběh samotný.⁵

Mojí další ambicí bylo poodhalit čtenáři různé odstíny a specifika řemesla historika, který v knihách a archivních dokumentech nenachází konečnou a nezpochybnitelnou pravdu. Někdy je, přesně naopak, zaplaven množstvím dokumentů, jež nabízejí rozdílné, a snad i protichůdné informace. V tomto případě je nucen formulovat hypotézy, které nejméně protirečí jeho zdrojům.

Štefánika je třeba také zařadit do (česko)slovenského historiografického kontextu. Nová Československá republika v meziválečném období masivně a ochotně budovala kult jednoho ze svých otců zakladatelů. Knihy, vzpomínky, paměti a obecně heuristická práce vykonaná v meziválečném období je obdivuhodná a představuje základní kámen, bez kterého by výzkum osoby a života Štefánika nebyl možný.⁶ Významný zlom nastal v roce 1948, kdy se v Československu chopili moci komunisté a až na krátké období uvolnění v roce 1968 byl Štefánik oficiální historiografií chápán a prezentován jako jednoznačně negativní postava. Tři poslední biografie o Štefánikovi vznikly právě během období uvolnění konce 60. let 20. století, komunistický režim však způsobil, že dvě z nich – Štefana Štvrteckého⁷ a Jána Mlynárika⁸ – vyšly až po roce 1989 či v zahraničí. Autoři těchto knih reagovali na tendenční komunistický postoj ke Štefánikovi, který reprezentovala kniha Ludovíta Holotíka.⁹ Jejich práce tímto získaly do značné míry lineární a apologetický charakter. V žádném případě však nelze popírat jejich vědecký a politický přínos, jenž zůstává nezpochybnitelný. Životopis od Jána Juříčka¹⁰ je popularizačním dílem, které se díky velkému čtenářskému úspěchu dočkalo několika reedicí; biografie autorů Štvrteckého a Mlynárika se opírají o bohatou a poctivou heuristickou práci.

Od pádu komunismu v roce 1989 soustavně vycházejí početné publikace různé kvality, které analyzují především parciální aspekty života Štefánika.¹¹ Informace

a znalosti o Štefánikovi se postupně rozšiřují i mimo území bývalého Československa.¹² Navzdory obnovenému a mohutnému zájmu vědců, ale také širší veřejnosti o jeho osobnost ale ani sto let od jeho smrti nevyšla jeho vědecká biografie.

Štefánikův příběh má evropský rozměr, pokud ne přímo světový. Většinu svého aktivního života strávil Štefánik mimo svou domovinu, hlavně ve Francii, ale paradoxně právě v Československu a později na Slovensku získalo jeho dílo na významu. Ve snaze nabídnout čtenáři globální a úplný pohled na jeho životní příběh jsem uskutečnil výzkum v zemích, jež sehrávaly v jeho životě zásadní úlohu, nebo ve kterých dosáhl nejvýznamnějších výsledků. Jde hlavně o archivy slovenské, české, francouzské a italské, ale také o britské, americké a ruské,¹³ v menší míře o archivy rumunské a vatikánské.

Poděkování

Na tomto místě bych chtěl poděkovat školitelům své disertační práce, Bohumile Ferenčuhové a Antoinu Marèsovi, za pomoc, vstřícnost a užitečné poznámky. Stejně tak bych chtěl vyjádřit svůj dík Étienneu Boisseriemu za cenné rady k francouzské verzi této knihy. Tato publikace by nevznikla bez dlouhodobé podpory mých kolegů z Historického ústavu SAV, především jeho ředitele Slamomíra Michálka. Cenné připomínky mi rovněž poskytl Vojtech Rušín, Miroslav Tížik, Dominik Želinský a mnozí další. Zároveň jsem zavázán své rodině, v první řadě manželce Kati, za pomoc, podporu a trpělivost, synu Andrejovi za inspiraci a svým rodičům.

Rozsáhlý archivní výzkum směřující ke vzniku této knihy podpořilo několik důležitých institucí. Historický ústav SAV mi udělil doktorandské stipendium a posléze i trvalý pracovní poměr. Následující instituce mi poskytly výzkumné granty a stipendia: Centre français de recherche en sciences sociales v Praze, Visegrádský fond, Nadace Intenda, Nadace Jana Husa, slovenská a francouzská vláda, Slovenský historický ústav v Římě a Komise J. W. Fulbrighta (Slovensko).

Zároveň jsem zavázán následujícím vědeckým institucím, které mne přijaly na výzkumné pobyty a poskytly mi prostor pro mnohé podnětné diskuse, během nichž jsem získal inspiraci pro sepsání této monografie: Historický ústav SAV, Katedra soudobých střeoevropských dějin univerzity Paris I Pantheon-Sorbonne, Centre français de recherche en sciences sociales v Praze, Ústav českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze a Elliot School of International Affairs, George Washington University.

I.

**Ze slovenských kopanic
do pařížských salonů**

„Nehledě k jeho osobním vysokým kvalitám dlužno zejména zdůrazniti, že cestu k politickým kruhům, k jednotlivým vládám, speciálně francouzské a italské, otevřel našemu hnutí on.“¹

Edvard Beneš

Při psaní této části knihy vycházím ze skutečnosti, že Štefánik měl obrovské množství známostí a přátel. Na jejich analýzu se hodí koncept sociálního kapitálu, který francouzský sociolog Pierre Bourdieu definoval jako „souhrn aktuálních či potenciálních zdrojů, jež jsou navázány na využití trvalé sítě vztahů více či méně institucionalizovaných a navzájem známých a uznávajících se“.² Existence sítě kontaktů a vazeb ale není přirozená ani není společenskou daností vytvořenou jednou provždy jakýmsi sociálním aktem, nýbrž je výsledkem systematické práce. Štefánik byl nucen konat ve snaze vytvářet a udržovat trvalé a užitečné vazby, z nichž bylo možné nadále profitovat. Postupně se mu to velmi dobře dařilo. Jinak řečeno, síť vazeb je výsledkem strategií sociálních investic, vědomě anebo nevědomě orientovaných na utváření a reprodukci kratších nebo déle trvajících společenských vztahů.

Štefánik ve využívání svého sociálního kapitálu v tomto ohledu konal velmi efektivně ve snaze zajistit si pro svoji činnost podporu nejdůležitějších osobností. „Rozsah sociálního kapitálu, kterým disponuje daný aktér, závisí na rozsahu sítě vztahů, jež dokáže efektivně využít, a na množství kapitálu (ekonomického, kulturního nebo symbolického), jakým disponují členové této sítě.“³

Některé formy kapitálu se ale na jistých polích nedají přímo využít. Například v intelektuálním poli je ekonomický kapitál na zisk literární ceny či úcty vzdělanců nevyužitelný. Aby se ale využitelným stal, je třeba ho transformovat.⁴ Štefánik se během studií potýkal se závažnými finančními problémy, zároveň měl ale k dispozici velké množství známostí. Kromě jiného se tedy snažil

analyzovat, jakým způsobem dokázal transformovat svůj sociální a kulturní kapitál na ten ekonomický.

Práce Pierra Bourdieua o třech základních formách kapitálu (kulturním, ekonomickém, sociálním)⁵ vzbudily velký zájem vědců analyzujících sociální nerovnosti po celém světě. Na rozdíl od mnohých svých anglosaských kolegů, kteří chápou společnost jako komunitu jedinců, je veřejný intelektuál Bourdieu svým konceptem sociálního kapitálu blízký marxismu. Interpretuje ho jako jeden z nástrojů společenské nadvlády střední a vyšší třídy, které ho používají pro zabezpečení své výlučnosti. Na práce P. Bourdieua (kromě jiných i na teorii sociálního kapitálu) navázal jeho bývalý spolupracovník, francouzsko-americký sociolog Loïc Wacquant.⁶ V posledních dekáдах se ale teorie Pierra Bourdieua ve Francii setkaly s tvrdou kritikou, zejména ze strany představitelů tzv. pragmatické sociologie, k nimž patří Luc Boltanski⁷ nebo Bruno Latour,⁸ ale také od některých anglosaských autorů, jako například od Davida Gauntletta: „Přístup Bourdieua je důležitý, vzhledem k tomu, že připomíná, že sociální kapitál může být vylučující. Ale vnímat ho pouze jako vylučující je podle mne přehnané.“ Gauntlett dále Bourdieuovi vyčítá, že zdůrazňuje společenský kontext až do takové míry, že v jeho teoriích lidé vypadají bezmocní a bez možnosti ovlivnit svůj osud.⁹ Bourdieu později své příliš determinovaně znějící texty zjemnil a připustil, že hranice společenských vrstev nejsou úplně nepropustné, i když se jedná spíše o marginální než o strukturální záležitost.

Nejprve popíši, jak si Štefánek vytvářel síť francouzských sociálních vazeb před válkou, jak transformoval svůj sociální a kulturní kapitál na ekonomický a jak využíval své zájmy a záliby jako prostředky na udržení svého sociálního kapitálu. Poté ukáži, jak tento kapitál kumuloval a posléze ho použil na zabezpečení jednoty československého odboje.

Francouzské předválečné sítě

Těžké začátky

Již od dětství musel Štefánek čelit vážným finančním problémům. Jako dítě pocházející z početné a chudé rodiny evangelického faráře měl ale možnost získat podporu od různých nadací a spolků. Během tří let studia na evangelickém lyceu v Bratislavě (Prešporku) se bezplatně stravoval v kantýně lycea a získal peněžitou výpomoc od Nadace Institorise-Mošovského. Poté přestoupil na gymnázium v Soproni a pak v Sarvaši, kde úspěšně složil maturitu a zkušební komise

ho uznala za schopného pokračovat ve studiu na univerzitě.¹⁰ Toto časté střídání míst je třeba připsat na vrub jeho finančním těžkostem. V Uhersku obecně existovalo poměrně velké množství nadací, které pomáhaly studentům z chudých rodin.¹¹ Podobně ho během vysokoškolských studií v Praze v letech 1898–1901 podporovala Československá jednota (vznikla v roce 1896), Müllerův geodetický fond, Husova nadace, spolky Radhošť a Jeroným a jiná společenství, která byla zároveň místem vzniku a reprodukce sociálního kapitálu.

Štefánik vysokoškolák se v počátcích ničím nelišil od ostatních studentů a nebyval často středobodem společnosti. Později z něj ale jeho vybrané společenské způsoby udělaly mezi studenty skutečného arbitra elegantiarum.¹² V tomto čase aktivně působil ve studentském spolku Detvan (vznikl v roce 1882). Zápisky ze setkání ukazují, že zde Štefánik přednášel o astronomii, nejvíce se však angažoval při kulturních akcích: organizoval taneční večery s cílem zvýšit povědomí o slovenské kultuře a společnosti mezi pražským publikem.¹³ Během podobných soaré recitoval kromě vlastní poezie zejména verše slovenských romantických básníků Janka Krále a Jána Botty, jehož *Smrt Jánošíkova* byla jeho oblíbenou poemou. Aktivně se angažoval také v divadelních představeních Detvanu a vášnivě diskutoval o jejich umělecké úrovni.¹⁴ Ke konci svých pražských studií měl otevřené dveře do vyšší české společnosti, jako byl například kroužek slečny Neumannové a slečny Haunerové.¹⁵ Slovenské studenty uvedl do salonu Jaroslava Golla, profesora historie na Filozofické fakultě české Karlo-Ferdinandovy univerzity v Praze, nebo do salonu malíře Karla Liebschera.

Vraťme se však ke Štefánikovým finančním problémům. Starosta jeho rodné obce mu vystavil „vysvědčení chudoby“, jímž se potvrzovalo, že ani on, ani jeho otec nevlastní žádný majetek.¹⁶ Kromě již uvedených spolků a nadací se Štefánik těšil přízni vícero protektorů, především českého astrofyzika, profesora Václava Zengera. Štefánik mu pomáhal při astronomických pozorováních, pravděpodobně spolu fotografovali Slunce.¹⁷ Příznivců měl ale povícero, ať už to byl paleontolog a docent histologie (od roku 1903 profesor) Josef V. Rohon, bohatý stavitel Antonín Dvořák, který pomáhal hlavně studentům ze spolku Jeroným, nebo profesor mechanické technologie a bývalý rektor Císařské a královské české vysoké školy technické Antonín Vávra, který ho pověřil doučováním svého syna Bohuslava.¹⁸

Štefánika často podporovaly celé rodiny, například Vrchlických a Svobodových. V Praze udržoval úzké kontakty také se staršími dámami. Ludmilu Vrchlickou, manželku slavného českého básníka a spisovatele, oslovoval „vřele milovaná matinko“ a připomínal jí, že bude mít vždy v jeho srdci místo hned vedle jeho rodičů.¹⁹ Jiná žena, spisovatelka Růžena Svobodová, podporovala Štefánikův romantismus a aristokratické sny, zároveň mu ale pomáhala materiálně.²⁰

Kvůli finančním problémům se Štefánik dostával do sporů s členy své rodiny, kteří již více nechtěli ručit za jeho půjčky v bankách. V průběhu jeho pražských studií to ještě dělali více méně dobrovolně, ale později, hlavně v počátcích jeho pařížského pobytu, tedy od roku 1904, požadovali, aby si našel „normální“ práci a materiálně podpořil své sourozence. Protože málokdo věřil, že se mu podaří prosadit se v astronomii, musel čelit početným výčitkám ze strany okolí a příbuzných. Začátkem roku 1905, tedy již během pobytu v Paříži, se snažil šetřit natolik, že jedl pouze jednou denně a ve svém pokoji téměř netopil. Rozhodl se pro vědeckou kariéru a nemínil z toho ustoupit.

V těchto těžkých dobách ho podporoval jeho velký přítel Vavro Šrobár, lékař Ján Slabej a někteří jeho sourozenci s rodinami, zejména bratr Igor. Ručili za jeho půjčky v peněžních ústavech, popřípadě mu přímo dávali nebo půjčovali peníze, zejména v letech 1904–1906. Později mohl Štefánik s podporou svých francouzských známostí pomáhat své rodině, ať už přímým posíláním peněz nebo jinými způsoby. Finanční situace Štefániků byla ale katastrofální, tudíž pomoc Milana Rastislava byla nevyhnutelná. V roce 1908 dosáhl rodinný dluh výše 23 000 korun,²¹ Štefánik se ale ukázal být velmi štedrým, když o rok později zorganizoval a zaplatil léčbu své sestry Marinky v Praze u doktora Semeráda. Materiální poměry rodiny faráře z Košarisk se však nezlepšovaly a problémy vyvrcholily po jeho smrti v roce 1913, kdy byly splatné některé směnky.²²

Pod ochranou Janssena

Kontakty a síť známostí hrály ve vědeckém životě velmi důležitou úlohu a předváleční vědci ve Francii měli silně strukturované společenské vztahy, možná ještě víc než literáti. Christophe Prochasson a Anne Rasmussenová připomínají, že v tomto čase byla pro úspěšnou kariéru mladých vědců potřebná pozvání na společné stolování s etablovanými učiteli a časté navštěvování těchto kruhů, což zvyšovalo prestiž práce v laboratoři. „Manželstvím se vazby ještě prohlubovaly. Jednou z nejpozoruhodnějších byla síť matematiků, která vznikla na základě početných manželských svazků mezi blízkými rodinami Josepha Bertranda, Charlese Hermita, Paula Appella, Émila Borela, Émila Picarda a Émila Duclauxe. Také síť Boutroux – Poincaré měla ve vědecké komunitě velké slovo.²³ V případě Štefánika je zajímavá druhá zmíněná síť s filozofem Émilem Boutrouxem a jeho manželkou Alice Poincaréovou, sestrou matematika, teoretického fyzika a filozofa matematiky Henriho Poincarého.